

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ SİYASÎ ÇEKİŐMELERİNDE BELH'İN YERİ VE ÖNEMİ

Nurullah YAZAR*

Öz

Siyasi olaylar kaleme alınırken, çoğunlukla, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde olayların tarafları üzerinden bir aktarıma gidilir. Bununla birlikte iki tarafın güç mücadelesinden etkilenen bir diğer taraf da yönetilen konumundaki halk ve onların ikamet ettikleri şehirlerdir. Kaybedilen veya kazanılan her mücadele olumlu veya olumsuz yönden şehirleri etkilemektedir. Aynı zamanda şehirler de, sahip oldukları tarih, gelenek ve kültürle hâkimlerine önemli katkılarda bulunurlar.

Biz de bu çalışmamızda ortaçağ boyunca Horasan bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Belh'in Büyük Selçuklu Dönemi'ndeki siyasi durumunu, Selçuklu hâkimiyetinin şehirlerde nasıl karşılandığını, Selçuklular ile halk arasında kurulan ilişkileri ve Selçuklu hâkimiyetine gösterilen tepkilerin arkasında yatan siyasî, dinî/ mezhebî ve iktisadî gerekçeleri ana kaynaklar ışığında incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, Belh, Horasan, Oğuzlar, Sencer

Abstract

The Place and Importance of Balkh in the Political Struggles of the Great Seljuks Period

While political events narrating, mostly, they are transferred within the framework of cause-and-effect relationship. Nevertheless, the sides who are affected from the power struggle are people and cities where they are resident. Results of every struggle even if they were lost or won affects cities in positive or negative directions. At the same time cities have significant contributes to their governors with their history, tradition and culture which they have.

---

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, nurullah_yazar@hotmail.com.

Eleventh century is a reshaped period of the stage of history, in which the new states gained power by changing the balance of power. During this period, on the one hand, some states have lost their territorial dominance, on the other hand some other states have expanded their control of the region. The most affected places by the changing balance are the cities which have political, economic and geographical significance. Statesmen who aware establishing dominance contribute their sovereignty had developed their strategy over the dominate the major cities of this time. The city of Balkh, was a gateway for the Ghaznavids and Karakhanids to Khorasan and, was in a key position for the Seljuks to the defense of Khorasan. Therefore during the this period Balkh was counted between the cities which will be capture the first.

We also, in our study, will try to analyze political status of Balkh, one of the most important cities of Khorasan region during the medieval age, how people react against Seljuks rule, relationships established between people and Seljuks and political, religious/sectarian and economic reasons behind the reaction against to the Seljuk rule, in the light of main sources.

Keywords: Great Seljuks, Balkh, Khorasan, Oguz, Sanjar

Giriş

Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli bir devlet adamı konumundaki Selçuk Bey (ö. 397/1007[?]),¹ Oğuz Yabgusu ile yaşadığı anlaşmazlıklar sebebiyle Cend şehrine göç etmek zorunda kalmıştı. Selçuk Bey, Cend'e geldiğinde Maveraünnehir'deki siyasal durum hiç parlak değildi. Sâ mânîler (819-1005)'in yıkılması ve Karahanlılar (840-1212)'in istikrarsız yapısının sebep olduğu kaos ortamında can ve mal güvenlikleri tehlikeye giren halkın Gazneliler Devleti (963-1186) hükümdarı Mahmud (998-1030)'u bölgeye davet etmeleri, Mâverâünnehir'deki siyasî ortamın iyice içerisinden çıkılmaz bir hal almasına sebep oldu. Bütün bu olumsuzluklar içerisinde bölgeye bir de Selçukluların gelmesi yeni sorunlara kapı araladı.

Selçukluların Karahanlılar ve Harizmşahların (1097-1231) hâkimiyeti altındaki Mâverâünnehir'de tutunma çabaları, bölgedeki müttefikleri Harizm hâkimi Harun'un Gazneliler tarafından tertip edilen bir suikast sonucunda öldürülmesi, ardından da Buhara hâkimi Ali Tegin'in vefatıyla çok zorlaşmıştı. Bunun üzerine Selçuklular geleceklere dair önemli bir karar alıp Gaznelile-

1 Selçuk'un konumu ile ilgili olarak bkz. Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 44-45.

rin yönetimindeki Horasan Bölgesi'ne geçmişlerdi.² Selçukluların 426/1035 yılında Horasan'a girmesiyle yeni bir boyut kazanan Selçuklu-Gazneli mücadelesinde 25 Şaban 429/1 Haziran 1038 tarihinde Serahs civarında vuku bulan savaş, Selçuklular'ın, Çağrı Bey'in üstün başarısıyla (Özgüdenli 2013: 74), Gaznelileri mağlup etmesiyle sonuçlanmıştı (Beyhakî 1326hş.: II/660-661; Özgüdenli 2013: 73-74).

Kazanılan başarı Selçuklular için yeni bir başlangıcın ilk adımı oldu. Savaşın ardından Horasan Bölgesi'nin büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine girdi. Bu tarihten itibaren Selçuklular, Tuğrul ve Çağrı Beyler gibi dirayetli idareciler ve güçlü komutanlar önderliğinde hâkimiyet sahalarını hızla genişleterek Türklerin kurduğu dört büyük imparatorluktan biri hâline geldi.

Belh'in Büyük Selçuklular Hâkimiyetine Girmesi

Selçuklular elde ettikleri askerî zaferlerle Horasan'ın önemli bir kısmını kontrolleri altına almayı başarmışsalar da, Gazneli Mesud (1030-1041)'un Horasan'ı kolay kolay Selçuklu hâkimiyetine bırakmaya niyeti yoktu. Bu veçhile hazırlamış olduğu büyük ve tam teçhizatlı bir orduyla harekete geçti. Sultan Mesud'un ilk durağı Belh şehriydi.³ Belh, Gazneli Devleti'nin savunma sisteminin merkeziydi ve Selçuklulara karşı girişilen birçok harekâta üs bölgesi olarak kullanılmaktaydı (Piyadeoğlu 2012: 45). Vur-kaç taktiğini son

2 Eski Farsça'da "güneş" anlamına gelen "hûr" ile "gelen, doğan" manalarındaki "âsân" kelimelerinden meydana gelen Horasan, "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi" anlamlarına gelmektedir. Bölgenin doğusunda Huttel, Gûr ve Sicistân, güneyinde Deştülût ve Kirmân ile Rey arasındaki Fars eyaletinin toprakları, batısında Deştikevîr'in batı kısmı, Taberistân ve Cürçân, kuzeyinde de Türkmenistan, Hârizm ve Mâverâünnehir yer almaktadır. İncelediğimiz dönemde bölgenin en önemli şehirleri Belh ile birlikte Nişabur, Merv ve Herat'tır. Horasan ile ilgili olarak bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, Eylül 2015.

3 Günümüzde Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh şehri Ortaçağ'da Nişabur, Merv ve Herat ile birlikte Horasan'ın en önemli dört şehridir. Türkistan medeniyetinin en eski şehirlerinden birisi olarak kabul edilen ve şehirlerin anası da denilen şehrin kuruluşuna dair farklı rivayetler vardır. İslam fetihlerinin ardından Merv ile birlikte Belh, Horasan'ın başşehirleri olmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 22; Strange, s. 508 vd.

derece başarılı bir şekilde uygulayan Çağrı Bey, Belh'de bulunan Mesud'a zayıf verirdi. Hatta bir seferinde Gaznelililerin gaffetinden istifade ederek şehre girmeyi başardı ve Mesud'un ordusunun önemli unsurlarından olan savaş fillerinden en büyüğünü ele geçirmeyi başardı. Çağrı Bey'in Belh üzerine akınları, Sultan Mesud'un şehirde kaldığı iki yıl boyunca sürdü (Hüseyinî 1999: 7-8).

Selçukluları bölgeden tamamen atmak için ileri harekâtına devam eden Gazneli Mesud ile Selçuklular arasında 6 Ramazan 431 / 21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün süren Dandanakan Savaşı hem Selçuklular hem de Gazneliler için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Gazneliler varlıklarını sürdürmeye devam etseler de bir daha eski parlak günlerine dönemediler. Selçuklular ise Horasan'ın tek gücü olma yolunda önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine girdiler. Savaşın ardından Merv'de toplanan Selçuklu kurultayından Horasan'ın dördüncü büyük şehri olan (Le Strange: 382) Belh'in hâkimiyetinin Çağrı Bey'e bırakılması kararı çıktı (Râvendî 1921: 104, çev. 1999: I/102-103; Reşidüddin, 1960: 19-20, çev. 2011: 94-95; Hüseyinî 1999: 12; Özgüdenli 2012: 87).

Şehri hâkimiyet alanına katma amacıyla Belh'e gelen Çağrı Bey, Gazneliler adına şehri yöneten vali Altuntak'a mektup yazarak şehri kendisine teslim etmesini istedi. O, göndermiş olduğu haberinde, valinin askerî takviye ümitlerini kırmak için, Sultan Mesud'un içerisinde olduğu zor durumdan bahsederek şehre yardım edemeyeceğini belirtti. İlâveten kaleyi teslim edip kendisine katılmasını istedi. Bunu yaptığı takdirde, saygı, izzet ve ikram göreceğini eklemeyi de ihmal etmedi. Altuntak, Çağrı Bey'in talebine elçiyi hapsederek cevap verdi. Bunun üzerine Çağrı Bey, 431 / 1040 yılı sonbaharında şehri muhasara altına aldı (Hüseyinî 1999: 9; Ahmed b. Mahmud 1977: I/28; Agacanov 2006: 108; Özgüdenli 2013: 123). Vali Altuntak da tabiiyetini sürdürdüğü Sultan Mesud'dan yardım istedi. Muhtemelen elinde kalan son büyük Horasan şehrini kaybetmek istemeyen Sultan Mesud, önce hazırladığı büyük bir orduyu, ardından da oğlu Mevdud komutasında bir destek birliğini Belh'e gönderdi (İbnü'l-Esîr 1966: IX/484, trc. 1987: IX/370; Hüseyinî 1999: 9; Piyadeoğlu 2012: 45).⁴ Gazne'den Belh'e hareket eden ordunun öncüleri ile Çağrı Bey'in öncü kuvvetleri arasındaki çatışmalarda Selçuklu askerleri galip geldi. Gazneli ordusunun geri çekilmesi üzerine daha fazla direnemeyeceğini

4 Ahmed b. Mahmud, Çağrı Bey'in Belh'e geldiğini haber alan Sultan Mesud'un, Altuntak'ın Selçuklulara karşısında direnç gösteremeyeceğini düşündüğü için orduyu kendisinin gönderdiğini kaydeder. Bkz. Ahmed b. Mahmud, I, 29.

anlayan Altuntak'ın şehri Çağrı Bey'e teslim etmekten başka çaresi kalmadı ve Belh Selçuklu topraklarına dâhil oldu (İbnü'l-Esîr 1966: IX/484, trc. 1987: IX/370; Hüseyinî 1999: 9; Ahmed b. Mahmud 1977: I/29; Piyadeoğlu 2012: 46; Özgüdenli 2013: 89). Çağrı Bey şehre hâkim olduktan sonra her türlü yağma ve tahribata müsaade verdi (İbnü'l-Esîr 1966 IX/488, trc. 1987: IX/373).

Çağrı Bey'in bu hareketini kendi şartları içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki, fetihlerin ve elde edilen başarıların ana unsuru silahlı gücü oluşturan askerlerdir. Askerlerin memnuniyeti, sürdürülebilir fetih hareketlerinin temelini teşkil etmektedir. Bu açıdan Çağrı Bey'in iznini "barbarlık" olarak değerlendirmek yerine gücünü oluşturan ve bir anlamda elde edilen başarıların aslı unsuru olan silahlı gücü memnun etme düşüncesi olarak görülmelidir.⁵

Selçukluların güçlenmesi, bunun mukabilinde Gaznelilerin kaybettikleri güçlerini toplama çabalarına Karahanlılar'ın da müdahil olması Horasan Bölgesi'ndeki güç dengelerinin yeniden kurgulanmasını zorunlu kılmıştı. Rakiplerinin en ufak bir siyâsî çalkantısını kendi çıkarları adına kullanmak için fırsat kollayan mezkûr devletler için Belh, bir anlamda, kesişme noktasıydı. Selçukluların doğu sınırı Belh, Gazneliler ve Karahanlılar için Horasan'ın giriş kapısıydı.

5 Bu kanaate sahip olmamıza temel teşkil edecek örnekler de Çağrı Bey'in hayatında mevcuttur. Misalen, 7 Cemaziyelevvel 430 / 4 Şubat 1039 tarihinde kardeşi Tuğrul Bey'in hâkimiyetindeki Nişabur'a gelen Çağrı Bey ısrarlı bir şekilde, şehri yağma etmek istemiştir. Olayın boyutları o kadar büyüktür ki, kardeşini durduramayacağını anlayan Tuğrul Bey, eline aldığı bir bıçağı boğazına götürerek "Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm" diyerek kardeşini kendi canı ile tehdit etmiştir. Sonuçta halktan taksitle 30.000 dinar harac toplanması noktasında anlaşılmıştır. Alınan bu meblağ askere dağıtılmıştır. Yaşananların ayrıntıları için bkz. Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 4-5; Reşidüddin, s. 21; trc. s. 96; Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, T. T. K. Basımevi, Ankara 1987, I, 296; Nisabûrî, İmam Zahir'ed-Din, *Selçuknâme*, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332hş., s. 18; İbnü'l-Esîr, IX, 459, trc. IX, 350. Çağrı Bey'in hâkimiyet kurduğu coğrafyalara bakışını göstermesi açısından kardeşi Tuğrul Bey'e yazdığı bir mektup da büyük önem arz etmektedir. Mektupta Çağrı Bey, fethettiği yerleri tahrip ettiği ve şehirlerin nüfus kaybına uğramasına sebebiyet verdiği için Tuğrul Bey'i, Allah'ın emirlerine karşı gelmekle itham etmiş ve bu durumun halk üzerinde kötü bir imaj bıraktığını ve ele geçirdiği şehirlerin boşaldığını belirtmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 7, trc. X, 26.

Belh üzerinden yaşanan Selçuklu, Gazneli ve Karahanlı mücadelelerinin öne çıkan ismi Alparslan olmuştur. Çağrı Bey'in yaşanan sorunların çözümünde oğlunu yetkili kılması bir anlamda onu kendisinden sonra bölgenin hâkimiyetine hazırladığını düşündürmektedir. Ayrıca Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu tahtı için emirlerin Alparslan'ı desteklemesinde girmiş olduğu savaşlarda elde ettiği birikimin ve de kazanmış oldu haklı şöhretin önemli payı vardır.

Çağrı Bey'in şehirdeki hâkimiyeti 435/1043 yılına kadar devam etmiş ardından da hâkimiyeti oğlu Alparslan'a devretmiştir (Piyadeoğlu 2012: 46). Bu tarihte Çağrı Bey'in hastalanmasını kendileri için avantaja çevirmek isteyen Gazneli Mevdud, bölgedeki hâkimiyetlerini yeniden tesis etmek düşüncesiyle Horasan Bölgesi'ne özellikle de, muhtemelen coğrafî yakınlığı ve öneminden dolayı, Belh'e saldırmıştır. Çağrı Bey bu sorunun çözümünü velayet tayin ettiği oğlu Alparslan'a havale etmiştir. Gazne ordusu üzerine hücum eden Alparslan, düşman ordusunun önemli oranda zayıflamasına sebep olurken birçok esir ve ganimet elde etmiştir (İbnü'l-Esîr 1966: IX, 518, trc. 1987: IX, 395; Köymen, III, 3). Gazneli ordusu karşısında zaferler kazanan Alparslan babasının takdirini kazanmıştır. Çağrı Bey de Belh ile birlikte Toharistan, Vahş, Velvalic ve Kubâdiyân'ın idaresini başarılı melikin uhdesine vermiştir (Hüseynî 1999: 18-19; Ahmed b. Mahmud 1977: I/46; Köymen 2011: III/3-4; Piyadeoğlu 2012: 48).

Selçukluların kuruluş döneminde Belh bir kez de Karahanlı Arslan Han'ın hedefinde oldu. Belh ve Toharistan'ın hâkimiyeti için harekete geçen Arslan Han ile mücadele görevini Çağrı Bey, bir kez daha, oğlu Alparslan'a havale etti. Arslan Han'ın savaşa cesaret edememesi üzerine iki taraf arasında saldırmazlık anlaşması imzalandı (İbnü'l-Esîr 1966: X, 5-6, trc. 1987: X, 25-26; Köymen 2011: III/4; Piyadeoğlu 2012: 48).

Belh, Horasan'ın hâkimiyeti için Selçuklular ile mücadele halinde olan Gaznelilerin ilk hedefi konumundaydı ve tahta geçen herkes şehre yönelik planlar içerisindeydi. Gazneliler hükümdarı Ferruhzâd b. Mesud (1052-1059) Selçuklular üzerine sefere çıktı. Belh'e gelen Ferruhzâd şehirde bulunan Kutbuddin Kül Sarıg ve diğer Selçuklu yöneticilerini esir alarak şehri hâkimiyetine aldı. Durumu haber alan Alparslan babasından aldığı izinle çıkmış olduğu seferde Gaznelileri mağlup etti (Köymen 2011: III/4). Şehir bir kez daha Selçuklu hâkimiyetine girdi.

Babası Çağrı Bey'in vefatının ardından onun hâkim olduğu bölgelerin kontrolünü üstlenen ve Selçuklu tahtına oturduğu döneme kadar Horasan hâkimi konumuna gelen Alparslan'ın Belh'in kontrolünü kardeşi İlyas'a verdiği anlaşılmaktadır. 454/1062 yılında Çağrı Bey'in oğlu İlyas adına Belh'de kestirilmiş iki sikke Belh'in yönetiminde bu dönemde İlyas'ın söz sahibi olduğunun göstergesidir (Piyadeoğlu 2012: 48, 51-53).

Alparslan Dönemin Belh

Tuğrul Bey'in vefatının ardından Alparslan, amcası tarafından veliaht ilan edilen ve başkent Rey'de sultan olarak adına hutbe okunan (Bundârî 1943: 26; İbnü'l-Esîr 1966: X/29, trc. 1987: X/43-44; Sıbt 1968: 108-109; Özgüdenli 2013: 136) kardeşi Ebu'l-Kasım Süleyman'ın hükümdarlığını tanımayarak harekete geçti. Bu noktada Tuğrul Bey'in sağlığında taht iddiasıyla isyan eden Kutalmış'ın⁶ Rey'e gelmesi, Süleyman'ın onunla mücadele edecek gücünün olmaması ve de Emir Yağısyan ve Emir Erdem gibi devlet erkânının önemli şahsiyetlerinin kendisini desteklemeleri sonucunda⁷ Alparslan 30 Muharrem 456 / 23 Ocak 1064 günü Rey'e geldi ve hiçbir direnişle karşılaşmadan Büyük Selçuklu tahtına oturdu (Bundârî 1943: 28; İbnü'l-Esîr 1966: X/36, trc. 1987: X/48-49; Sıbt 1968: 112; Özgüdenli 2013: 128-139).

Sultan Alparslan döneminde Selçukluların Kuzey Afganistan'a yaptıkları seferlerin merkezi konumundaki⁸ Belh şehrinin idaresi hanedan üyelerinin uhdesinde kalmıştır. 454/1062 yılından 465/1072-73 yılına kadar Çağrı Bey'in oğullarından Kılıçarslan İlyas'ın şehirde idarecilik mevkiinde olduğunu görmekteyiz (Özgüdenli 2013: 127). Sultan Alparslan, 456/1064 yılında Abbasî halifesinin de uygun görmesinin ardından oğlu Melikşah'ı kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtı için veliaht tayin etti İbnü'l-Esîr 1966: X/50, trc. 1987: X/59; Köymen 2011: III/48; Agacanov 2006: 140; Özgüdenli 2013: 144). Merv yakınlarında gerçekleştirilen bu tören sırasında Büyük Selçuklu toprakları üzerindeki yönetim kadrosu da yeniden şekillendirildi. Yapılan taksimatta Belh şehrini de sultanlığını tanımayıp tahttan indirdiği kardeşi

6 Ebu'l-Fevaris Kutalmış, dedesi Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklu ailesinin başına geçen ve İsrail olarak da bilinen Arslan Yabgu'nun oğlu ve Anadolu fatihi Süleymanşah'ın babasıdır.

7 Emir Yağısyan ve Emir Erdem Süleyman'ın tahtı geçmesinin ardından Rey'den ayrılıp Kazvîn'e gittiler ve burada Horasan Hâkimi Alparslan adına hutbe okutmuşlardı. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 29, trc. X, 43. Bundârî, s. 26.

8 Tahsin Yazıcı, Belh, DİA, V, 1992, 411.

Süleyman'a verdi (İbnü'l-Esîr 1966: X/50, trc. 1987: X/59; Köymen 2011: III/48; Agacanov 2006: 140; Piyadeoğlu 2012: 55; Özgüdenli 2013: 144).⁹

Sultan Alparslan, 465 yılı başında / Eylül 1072 çıkmış olduğu Mâverâünnehir seferi sırasında Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Harizmi'nin saldırısına uğrayıp ölümcül yaralar almasının ardından Nizamülmülk'ü huzuruna çağırdı. Sultan, Sultan Alparslan vefat etmeden önce Melikşah'ın veliahtı olduğunu bir kez daha hatırlatırken, bir diğer oğlu Ayaz'a da Belh merkez olmak üzere, babası Çağrı Bey'in hâkimiyetindeki bölgelerin yönetimini verdi. Ayrıca 500.000 dinarlık bir tahsisatta bulundu. Ancak Belh Kalesi'ni ayırarak buranın Melikşah'a ait olduğunu vasiyet etti (Bundârî 1943: 46; Köymen 2011: III/130). İlâveten 500.000 dinar daha tahsis ettiği Ayaz'dan, kardeşi Melikşah'a yardımcı olmasını istedi. Bununla birlikte eğer Ayaz bu paylaşımı kabul etmezse Melikşah'ın, Ayaz için ayrılan malları kullanarak onunla savaşmasını istemiştir (Bundârî 1943: 46; Cihan Piyadeoğlu 2012: 56).

Her ne kadar Sultan Alparslan, Belh'in yönetimini oğlu Melikşah'a bırakmış olsa da, Sultan'ın vefatının ardından yaşanan karışıklıkların ardından Horasan'dan ayrılmak zorunda kalan Melikşah, Belh şehrini kardeşi Ayaz'a bırakmıştır (Bundârî 1943: 48; Cihan Piyadeoğlu 2012: 56). 465/1072-73 yılında Ayaz'ın Belh şehrinde olması¹⁰ bu kanaati güçlendirmektedir İbnü'l-Esîr 1966: X/77, trc. 1987: X/81; Piyadeoğlu 2012: 56).

Melikşah Döneminde Belh

Sultan Alparslan'ın beklenmedik ölümü diğer şehirleri olduğu gibi Belh'i de önemli oranda etkiledi. Melikşah'ın amcası Kirman hâkimi Kavurd Bey ile girişmiş olduğu taht mücadelesinden istifade etme amacıyla Tekin unvanlı Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim, Horasan'a saldıran Rebiülahir 465/Aralık 1072 tarihinde Tirmiz'i ele geçirdi. Belh hâkimi Ayaz b. Alparslan bu sırada şehirden ayrılmış ve Cüzcân'a gitmişti. Yaşanılanlardan tedirginlik duyan Belh ahalişi Nasr'a haber göndererek eman dilemiş, onu şehirlerine davet etmiş ve adına hutbe okutmuşlardır. Şehre gelen I. Nasr bir süre burada ikamet etti. Bu süreçte halkın mallarından bir

9 Bu taksimat esnasında Sultan Alparslan, Mazenderân'ı Emir İnanç Yabgu'ya; Merv'i oğlu Arslanşah'a, Harezm'i oğlu Arslan'a Argun'a; Merv'i Arslan Şah'a; Sagâniyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a; Horasan Bölgesi'nde bulunan Başgur ve civarını İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın oğlu Mesud'a; İsfizâr'ı Ertaş'ın diğer oğlu Mevdud'a tevcih etti. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 50, trc. X, 59.

10 Sibt, Sultan Alparslan Dönemi, s. 185.

kısmı yağmalandı. I. Nasr bir süre sonra tekrar Tirmiz'e döndü. Batı Karahanlı hükümdarının şehirden ayrılmasının ardından ayyârdan olduğu söylenen bir grup Nasr'ın şehirde kalan askerlerine hücum ederek bir kısmını öldürdü. Yaşananlardan haberdar olan hükümdar yönünü bir kez daha Belh'e çevirdi. Askerlerine saldırılmasına çok sinirlendiği anlaşılan I. Nasr, Belh'in ateşe verilmesini emrettiyse de, şehrin ileri gelenlerinin araya girip af dilemesi üzerine bu kararından vazgeçti. Bununla birlikte tüccarların mallarına el koydu ve büyük miktarda ganimet elde etti. Belh'de bunlar yaşanırken Cûzcân'da bulunan Ayaz, yaşananlardan haberdar olmasının ardından 1 Cemaziyelevvel 465 / 13 Ocak 1072 günü şehre döndü ve kontrolü tekrar Selçuklular adına sağladı (İbnü'l-Esîr 1966: X/77, trc. 1987: X/81; Cihan Piyadeoğlu 2012:58-59; Kafesoğlu 2014: 50). Selçuklu temsilcisinin şehirden ayrılmasını fırsat bilinerek Batı Karahanlı hükümdarının Belhliler tarafından şehre davet edilmesi, şehirde Selçuklu hâkimiyetine karşı duyulan bir memnuniyetsizliği akla getirmektedir. Bu kabullenememenin temelinde halka uygulanan baskı veya alternatif yöneticilere dair sahip olunan daha büyük beklentiler olabilir.

Ayaz'ın vefatının ardından Belh, Toharistan ile birlikte 466/1073-74 yılında Sultan Melikşah tarafından kardeşi Şihabüddevle Tekiş'e iktâ edildi (Hüseynî 1999: 40, 42; İbnü'l-Esîr 1966: X/92, trc. 1987: X/93; Ahmed b. Mahmud 1977: I/123; Agacanova 2006: 149; Cihan Piyadeoğlu 2012: 60). Bununla birlikte 465/1073 yılında Belh'de basılan bir dinarda Tekiş'in adının geçiyor olması onun hâkimiyetinin bu tarihte başladığını gösterir niteliktedir (Cihan Piyadeoğlu 2012: 60). Tekiş'in hâkimiyeti sırasında Belh valiliğini Nizamülmülk'ün oğlu Cemalülmülk üstlenmişti (Özaydın 2001: 3). Cemalülmülk, Alparslan döneminde Melikşah'ın veziri olması yönündeki teklifi kendisinin küçük bir çocuca vezirlikten daha iyilerini yerine getirebileceğini söyleyerek babasının teklifini reddetti. Ardından Belh mütevellisi olmuş ve şehirde önemli bir nüfuz kazanmıştır (Bundârî 1943: 73; Piyadeoğlu 2012: 62). Ancak Sultan'ın maskarası Ca'ferek'in sultanı eğlendirirken babası aleyhine konuştuğunu duyunca sınırlarına hâkim olamayarak Ca'ferek'e haddini bildirmek için başkent İsfahan'a gelmiş ve Sultan'ın maskarasını öldürmüştür. Kendisi de Sultan tarafından öldürtülmüştür (Bundârî 1943: 74; İbnü'l-Esîr 1966: X/123, trc. 1987: X/118-119; Piyadeoğlu 2012: 62).

Sultan Melikşah'a isyan etmesi üzerine Tekiş'in gözlerine mil çekilmiş ve hapsedilmişti. Onun hâkimiyetindeki bölgelerde Sultan Melikşah'ın veliahdı Ahmed'e verilmişti (İbnü'l-Esîr 1966: X/138, trc. 1987: X/128; Piyade-

oğlu 2012: 62). Ahmed'in 481/1088-89 yılında vefatının ardından (İbnü'l-Esîr 1966: X/169, trc. 1987: X/152; Piyadeoğlu 2012: 62) şehrin yönetiminin hangi isme tevdi edildiği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. 490/1096-97 Alparslan'ın oğlu Arslan Argun, Belh üzerine sefer çıktığında Fahrülmülk b. Nizamülmülk buradaydı (İbnü'l-Esîr 1966: X/262, trc. 1987: X/219; Piyadeoğlu 2012: 62). Bu durumda Fahrülmülk, kardeşi Camalülmülk'ün ardından şehre vali olarak tayin edilmiştir veya Melikşah'ın vefatının ardından yaşanan taht mücadeleleri sırasında Belh'e hâkim olan hanedan üyesi ile birlikte hareket etmekteydi. Bu konuya dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamakla birlikte 487/1094 yılında şehirde Mahmud b. Alparslan adına para basılmıştır. Bu noktadan hareketle Veliiaht Ahmed'in vefatını müteakip şehrin ve de daha önce Ahmed'e ikta edilen bölgelerin Mahmud b. Alparslan'ın yönetimine geçtiğini Fahrülmülk'ün de onun veziri olduğu söylenebilir (Piyadeoğlu 2012: 62-63).

Alparslan'ın oğlu Arslan Argun, 488/1095 yılında "Melikü'l-Muzaffer" unvanıyla Belh şehrinde para bastırmıştır. Arslan Argun bu paralarda Sultan Berkyaruk'un adını zikretmemiştir (Merçil 2007: 89). Bu tercih Arslan Argun'un Berkyaruk'un sultanlığını kabul etmediğinin ve bölgede müstakil bir hükümdar gibi hareket ettiğinin göstergesidir.

Sultan Melikşah döneminde Belh'de basılan sikkelerde 465/1072-73 yılında İlyas b. Alparslan, 465/1073, 466/1073-74 ve 476/1083-84 yıllarında Tekiş b. Alparslan ve 483/1090-91 tarihinde de Mahmud b. Alparslan ismi görülmektedir (Piyadeoğlu 2012: 66). Ancak Tekiş dışındaki diğer isimler Sultan Alparslan'ın çocukları arasında zikredilmemektedir.¹¹

Fetret Döneminde Belh

Sultan Melikşah'ın yerine geçecek ismi belirlemeden vefat etmesi Büyük Selçuklular için uzun yıllar sürecek taht mücadeleleri sebebiyle fetret döneminin başlaması anlamına geliyordu. Yaşanan siyasî istikrarsızlık ülkeyi her anlamda olumsuz etkiledi. Devleti hanedan üyelerinin ortak malı kabul eden hâkimiyet telakkisi, her ne kadar veliahtlık sistemine geçiş denemeleri yapılmış olsa da, kendisinde tahta geçecek gücü gören veya bu yöndeki telkinlerle inandırılan hanedan üyelerinin harekete geçmesine sebep oldu. Birçok

11 Alparslan'ın Melikşah, Ayaz, Tekiş, Tutuş, Börıbars, Arslan Argun, Sâra, Aişe ve de ismi bilinmeyen bir kız çocuğu daha vardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 81, trc. XI, 80.

hanedan üyesinin taht üzerinde hak iddia ederek girişmiş oldukları faaliyetler ülkeyi büyük bir kaosun içerisine sürükledi. Düzenin bozulması, can ve mal güvenliğinin kaybolması anlamına geliyordu. Bu durumdan en çok etkilenen yerler ülkenin büyük ve önemli şehirleriydi. Belh de bu anlamda Horasan'ın önemli şehirlerinden birisi olması ve sahip olduğu potansiyel ile taht mücadelelerinden etkilenmiştir.

Çıkan karışıklılar sırasında kendi pozisyonlarını almak istedikleri anlaşılan Belh halkı, eski yöneticileri Tekiş'e şehre gelmesi için davet mektubu göndermişlerdi. Durumdan haberdar olan Sultan Melikşah'ın oğlu ve taht üzerindeki en güçlü aday Berkyaruk, Rebiülevvel 487 / Mart-Nisan 1094 tarihinde tehlikenin daha fazla büyümesine izin vermeden amcasını ve yeğenini öldürtmüştür (İbnü'l-Esîr 1966: X/239, trc. 1987: X/202; Piyadeoğlu 2012: 67). Aynı yıl şehirde Arslan Argun adına para bastırılmış olması (Piyadeoğlu 2012: 70) Belh'in hâkimiyetin bu tarihte ona ait olduğunu göstermektedir.

Melikşah'ın vefatının ardından Büyük Selçuklu Devleti'nde oluşan kaos ortamında birçok hanedan üyesi taht iddiasıyla ortaya çıkmıştı.¹² Fetret döneminde Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyan edenlerden birisi de, Muhammed b. Süleyman b. Çağrı Bey idi. Melikşah'ın amcazâdesi olan Muhammed b. Süleyman İbnü'l-Esîr 1966: X/265, trc. 1987: X/222) 490 / 1096-97 yılında Berkyaruk'un devletin merkezinden uzaklaşıp Horasan'a gittiği bir sırada ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak taht iddiasıyla Belh üzerine yürüdü. İttifak arayışları içerisinde olduğu anlaşılan Muhammed'e, Gazne Sultanı İbrahim de ele geçirilecek Horasan şehirlerinde kendi adına hutbe okunması şartı ile fillerle takviye ettiği Gazne ordusunu yardıma gönderdi (İbnü'l-Esîr 1966: X/266, trc. 1987: X/222; Sanullah 1938: 101; Özyaydın 2001: 51-52). Sultan Berkyaruk, derhal kardeşi Sencer'i isyanı bastırmak ile görevlendirdi. Sencer süvarileriyle Muhammed b. Süleyman'a âni bir bas-

12 Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihine, bir diğer deyişle yaşam öyküsüne, baktığımızda kurucu unsurun hâkimiyet telakkisinin devletin tarihinde son derece derin etkileri olduğunu görmekteyiz. Kut anlayışı adı verilen hâkimiyet anlayışına göre, devlet hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilir ve hanedanın bütün üyeleri devlet üzerinde hak iddia edebilirler. Devlet hânedânın ortak malı kabul edildiğinden hânedân ailesi mensuplarının hepsi taht üzerinde aynı derecede hakka sahip olarak görülüyordu. Bu anlayış, devleti temelinden sarsan birçok mücadelenin de ana dayanak noktasıydı. Nitekim kendisinde sultan olabilme gücünü gören ve yeterli askeri kuvvete sahip olduğuna inanan hânedân üyeleri, fırsat bulduklarında saltanat makamını ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

kın düzenleyerek onu esir aldı. Sencer, huzuruna getirilen bu hânedân üyesinin gözlerine mil çekilmesini emretti (İbnü'l-Esîr 1966: X/266, trc. 1987: X/222; Sanaullah 1938: 102; Özaydın 2001: 52. Agacanov 2006: 191). Böylece Sultan Berkyaruk 7 aydan beri (Bosworth 1968: V/106) isyan hâlinde olan Emir-i Emiran Muhammed b. Süleyman'ı kardeşi Sencer sayesinde bertaraf etmiş oluyordu. Şehre gelen Berkyaruk burada yedi ay kaldı. Bu sırada Maverâünnehir'e elçi göndererek Semerkand ve diğer şehirlerde adına hutbe okunmasını istedi, bütün şehirler de, Berkyaruk'un talebine olumlu cevap vererek sultanlığını kabul ettiklerini beyan ettiler (İbnü'l-Esîr 1966: X/266, trc. 1987: X/222; Özgüdenli 2012: 164).

Alparslan'ın çocuklarından Arslan Argun da taht ümidiyle harekete geçen isimlerden birisiydi. Kardeşi öldüğü sırada Bağdat'ta bulunan Arslan Argun,¹³ Horasan'ın en önemli şehirlerinden Merv'e geldi. Merv şahnesi Emir Kodan (Özaydın 2001: 7) ve Emir Yaruktaş, şehri ona teslim edip kendileri de askerleriyle emrine girdiler (İbnü'l-Esîr 1966: X/262, trc. 1987: X/219). Arslan Argun, Merv'de bir süre kaldıktan sonra Belh'e hareket etti. Bu sırada Belh'te bulunan Berkyaruk taraftarı Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Fahrü'l-Mülk, Arslan Argun ile mücadele edemeyeceğini anlayınca şehri terk etti. Böylece Belh, Tirmiz gibi şehirleri ele geçirip, Horasan'ın tamamına hâkim olan Arslan Argun (Bundârî 1943: 233; İbnü'l-Esîr 1966: X/263, trc. 1987: X/219-220; Ahmed b. Mahmud 1977: II/35; Özaydın 2001: 48; Piyadeoğlu 2012: 68), Berkyaruk'a mektup göndererek, zamanında dedesi Çağrı Bey'in iktâ olan Nişabur hariç bütün Horasan'ın aynı şekilde kendisine iktâ olarak verilmesi şartıyla sultanlığını tanıyacağını ve yüksek meblağda para gönderip hükümdarlık için mücadeleye girmeyeceğini bildirdi (Hüseynî 1999: 59; Bundârî 1943: 233; Ahmed b. Mahmud 1977: II/35. İbnü'l-Esîr 1966: X/263, trc. 1987: X/220).

Berkyaruk, batıdaki taht mücadelelerini kazanınca amcası Böri-Pars'ı, Emir Mesud b. Tacir ve Emir Altuntaş ile birlikte teklifine cevap vermediği Arslan Argun'un üzerine gönderdi. Böri-Pars ve yanındakiler Horasan sınırına geldiklerinde yeni katılımlarla birlikte iyice güçlendiler. Bu bölgede yapılan ilk savaşta Böri-Pars, Arslan Argun'u bozguna uğratarak Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu. Savaşı kaybeden Arslan Argun ise Belh'e

13 Arslan Argun, babası Alparslan'ın hükümdarlığı sırasında Harezm bölgesinin valiliğini yürütüyordu. Kardeşi Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarına kadar bu bölgede kalan Arslan Argun, daha sonra Hemedan ve Save bölgesinde 7.000 dinarlık iktâna geçti. Bkz. Hüseynî, s. 59; Bundârî, s. 233.

çekilmek zorunda kaldı (Hüseynî 1999: 60; Bundârî 1943: 234; Ahmed b. Mahmud 1977: II/35; İbnü'l-Esîr 1966: X/263, trc. 1987: X/220; Cihan Pi-yadeoğlu 2012: 68). Bir süre sonra Merv'e giden Arslan Argun'un burada öldürülmesinin¹⁴ ardından Sultan Berkyaruk tarafından Horasan'a gönderilen Melik Sencer ve beraberindekiler Belh'e geldi (İbnü'l-Esîr 1966: X/265, trc. 1987: X/221).

Büyük Selçukluların yaşadığı fetret dönemi Berkyaruk'un tek taht müddeisi olarak kalmasının ardından son buldu. Berkyaruk sultanlı döneminde kaybolan düzenin tesisi ile meşgul oldu. Berkyaruk'un vefatını müteakip tahta geçen kardeşi Muhammed Tapar'ın birinci önceliği Bâtuniler ile mücadele oldu. Kaynaklarımız bu dönemlerde Belh şehrini etkileyen önemli siyasî olaylardan bahsetmemektedirler. Büyük Selçukluların yönünü batıya, Cibâl Bölgesi'ne, çevirmesi ve bu bölgeye ağırlık vermesi ve de kuruluş döneminde etkin bir şekilde Selçuklular ile mücadele halinde olan devletlerin de eski güçlerinde olmaması bu durumda önemli bir etkidir.

Sencer Döneminde Belh

Meliklik döneminden itibaren Horasan'da hüküm süren Sencer'in Selçuklu tahtına geçmesi ve devletin başkenti olarak Merv'i tayin etmesi Horasan Bölgesi'nin devlet içerisinde tekrar önem kazanmasına sebep oldu. Merkezin bir kez daha Horasan'a kayması, bölgedeki siyasî olayların da doğru orantılı olarak artması anlamına geliyordu. Bu da Belh'in tekrar tarih kitaplarında adının geçmesi demektir.

Belh, Doğu Karahanlı hükümdarı Kadir Han Cibril b. Ömer'in hedefinde olmuştur. Melik Sencer'in Bağdat'a gitmesinden istifade eden Kadir Han, Horasan Bölgesi'ni hâkimiyeti altına almayı düşünerek çok büyük bir ordu ile bölgeye sefer düzenledi. Şaban 495 / Mayıs-Haziran 1102 tarihinde durumdan

14 Arslan Argun, iyi bir idareci olmaması gereken bir takım hasletlere sahipti. Askerlerine karşı sert davranır, onları küçümser ve cezalandırmayı severdi. Merv'de olduğu sırada yine bir askeri yanına çağırıldı. Askerin huzuruna geç girmesi üzerine Arslan Argun onu azarladı; asker özür dilediyse de bunu kabul etmedi ve onu cezalandırdı. Bunun üzerine asker, bıçağını çekerek Arslan Argun'u öldürdü. Asker yakalanıp Arslan Argun'u niçin öldürdüğü sorulduğunda, "*Halkı onun zulmünden kurtarmak için*" cevabını verdi. Bkz. Hüseynî, s. 60; Râvendî, s. 143; Reşidüddin, s. 60, trc. 143. Bundârî, s. 234; Nişaburî, s. 37; Ebu'l-Fidâ, II, 219; Kazvînî, s. 441; İbnü'l-Esîr, X, 262, trc. X, 219; Bosworth, V, 106; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 77; Özeydin, *Berkyaruk Devri*, s. 49.

haberdar olan Sencer beraberindeki 6.000 atlı ile Belh'e gelmiş ve yaklaşık 5 gün burada ikamet etti (Bundârî 1943: 238; İbnü'l-Esîr 1966: X/347, trc. 1987: X/283-284; Özeydın 2001: 121). İki ordu birbirine yaklaştığında Kadir Han'a haber göndererek daha önceden verilen sözlere uyulmasını istedi. Sencer'in talebine olumsuz cevap veren Kadir Han, Belh'e gelerek karargâh kurdu. Ardından da, kendisine çok güvendiği anlaşılan Kadir Han, yanına aldığı 300 süvari ile ava çıktı. Bu durumdan haberdar olan Sencer, Emir Bozkuş'u Kadir Han'ı yakalamakla görevlendirdi. Yakalanan Kadir Han esir alınarak Sencer'in huzuruna getirildi. Kadir Han özür dileyip af talep etse de Sencer, bunu kabul etmedi ve ölüm emrini verdi. Bir diğer rivayete göre ise yapılan savaşta Sencer tarafından esir alınarak öldürüldü (Hüseynî 1999: 63; Bundârî 1943: 237-238; İbnü'l-Esîr 1966: X/347, trc. 1987: X/283-284; Piya-deoğlu 2012: 74).

Afganistan'ın dağlık Gur bölgesinde yaşayan Gurlular, Sencer döneminde isyankâr fiiller içersinde bulundular. 547/1152-53 yılında da İzzeddin Hüseyin önderliğinde kurmuş oldukları büyük bir orduyla Horasan Bölgesi'nde saldırılar düzenlediler. Hedeflerinde Belh şehri de vardı. Şehre gelen Gurlular, burayı muhasara altına aldılar. Selçuklular adına şehrin yönetimini üstlenen Emir Kamac, beraberindeki Oğuzlarla birlikte şehri savundu. Ancak Oğuzların Selçuklulara ihanet edip Gurluların tarafına geçmesinin ardından şehir Gurlular'ın kontrolüne geçti. Durumdan haberdar olan Sultan Sencer, Alaaddin üzerine sefer düzenledi ve şehirdeki Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etti (İbnü'l-Esîr 1966: XI/164, trc. 1987: XI, 144; Ahmed b. Mahmud 1977: II/77).

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında göçebe Türkmen boylarının önemli bir rol oynadığını biliyoruz. Bu boylar, Horasan'da önemli bir medeniyet inşa eden yerleşik hayata zarar vermemesi ve ülke içersinde sosyal sınıktılara sebep olmamaları için Tuğrul Bey döneminden itibaren Anadolu'ya yönlendirildiler. Selçukluların iskân politikası her dönemde aynı minvalde devam etmiştir. Sultan Sencer dönemine gelindiğinde Maverâünnehir bölgesinde Karahanlıların hizmetinde büyük bir Oğuz kitleleri bulunmaktaydı. Sultan Sencer'in Katavân Savaşı'nda Karahıtaylara mağlup olmasından sonra bu Oğuz topluluğu, Karahıtayların desteğini arkasına alan Karluklar tarafından bölgeden göçe zorlandılar. Maverâünnehir'de daha fazla kalamayacaklarını anlayan serbest Oğuz kitleleri, daha önce Selçukluların yaptıkları gibi (Özgüdenli 2013: 281), Horasan'a geçtiler. Oğuzlar, Karahıtaylar'ın baskısıy-

la Belh yakınlarındaki Huttelân'a gelerek yaşamaya başladılar (Râvendî 1921: 177, çev. 1999: I/173; İbnü'l-Esîr 1966: XI/176, trc. 1987: XI/154). İkametleri için Belh şehrini seçen Oğuzlar, 24.000 koyun vergi karşılığında burada ikamet etme talebinde bulundular (Râvendî 1921: 177, çev. 1999: I/173; Reşidüddin 1960: 92, trc. 2011: 175; Kazvîni 1364hş.: 450; Özgüdenli 2012: 281).

Selçuklulara düzenli vergi ödeyen Oğuzlar devlete karşı sorumluluklarını tam olarak yerine getirmekteyken Emir Kamac'ın görevlendirdiği vergi memurunun, bir rivayete göre, Oğuzlara hakaret edip kötü davranması ve rüşvet beklentisi içerisinde olması üzerine (Râvendî 1921: 177, çev. I/173; Piya-deoğlu 2012: 82) öldürülmesi bir anda Emir ile Oğuzların arasının açılmasına sebebiyet verdi. Belh valisi Kamac'ın Oğuzlar'ı Sultan Sencer'e şikâyet etmesi üzerine mesele iyice çetrefilli bir hale büründü. Durumu başkent Merv'de bulunan Sultan'a arz eden Kamac, düzeni bozduklarını ve uygunsuz fiiller işlediklerini iddia ettiği Oğuzların kontrolünü sağlayabilmesi için şahnelik istedi. Bunun karşılığında da Sultan'a 30.000 koyun göndermeyi vaat etti. Sultan'ı Oğuzlar'ın bölge için tehdit unsuru haline geldiğine inandıran Emir Kamac, kendisini Belh şahnesi olarak atanması yönünde sultanı ikna etti. Emir Kamac, Oğuzlara elçi göndererek öldürülen tahsildarın diyetinin ödenmesini istedi. Oğuzlar, kendilerinin sultanın has adamları olmaları hasebiyle sadece sultana karşı sorumlu olduklarını söyleyerek bu talebi reddettiler (Reşidüddin 1960: 93, trc. 2011: 176-177; Köymen 2011: II/409; Özgüdenli 2013: 281).

Belh'te yaşanan bu olay, beklenmedik bir şekilde, Büyük Selçukluların sonunu getiren olaylar zincirinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Atadığı şahne Oğuzlar tarafından kovulan Kamac, Oğuzlara hadlerini bildirmek için üzerlerine sefer düzenledi (Reşidüddin 1960: 93, trc. 2011: 177; Özgüdenli 2013: 282). 10.000 kişilik ordusuyla Emir Kamac'ın üzerlerine geldiğini haber alan Oğuzlar, hane başı 200 dirhem gümüş vermeyi teklif ettiler. Emir'in tercihi ise savaşa yönündeydi. Savaşın sonucu ise Emir Kamac için hiç iyi sonuçlar doğurmadı. Bununla birlikte yapılan savaş Oğuzların üstünlüğüyle sonuçlandı. Ayrıca had bildirmek için yola çıkan Kamac da canından oldu. Emir'in hırsı ve savaş yönündeki tercihi Belh için zor günlerin başlangıcı niteliğindedir. Savaşın ardından Belh'e gelen Oğuzlar şehri yağmaladılar. Birçok insan olaylar sırasında hayatını kaybetti. Kadın ve çocuklar özgürlüklerinden oldular. Yaşananlar şehrin ilim hayatına da büyük bir sekte vurdu. Şehirdeki ulema ve fakihlerden öldürülenler oldu. Ayrıca medreseler tahrip edildi (Râvendî 1921: 177-179, çev. 1999: I/173-175; Bundârî 1943: 252-253;

Kazvîni 1364hş.: 450-451; Ahmed b. Mahmud 1977: II/77-78; İbnü'l-Esîr 1966: XI/176-177, trc. 1987: XI/154; Piyadeoğlu 2012: 82).

Kamac'ın yenilgi haberi başkent Merv'e ulaşınca özellikle başta Emir Müeyyed Ay-aba olmak üzere bazı Selçuklu kumandanları Sencer'e, Oğuzlar üzerine şiddetle gidilmesi gerektiğini bildirerek sultanı savaşa ikna ettiler. Sultan Sencer 100.000 kişilik ordusuyla Oğuzlar üzerine bir sefer düzenledi. Sultan'ın üzerlerine gelmesi haberini alınca endişelenen Oğuzlar, yaşanan Emir Kamac'ın kendilerini tahrik etmesiyle vukua geldiğini ve bir zaruret olduğunu söyleyerek affedilmeleri karşılığında Emir Kamac ve oğlunun diyeti olarak 100.000 dinar ve 1.000 Türk köle¹⁵ vermeyi teklif ettiler. Sultan bu teklife makul yaklaşırsa da, ordusundaki emirler harekâtın devamı yönünde Sultan'ı zorladılar. Sultan, Oğuzların bulunduğu bölgeye geldiğinde bu sefer kadın ve çocuklarıyla birlikte Sultan'ın huzuruna gelip bir rivayete göre 100.000 dinar, hane başı 7 menn gümüş, diğer bir rivayete göre ise 200.000 dinar, 200.000 koyun, 50.000 at ve deve ve de 100 gulam vermeyi teklif ettiler ve Sencer'den bağışlanmalarını istediler. Sultan, kendi soydaşlarını affetmeye hazırды. Bununla birlikte özellikle Emir Kamac'ın torunu ve yeni Belh valisi Müeyyed Ay-aba, Barankuş ve Ömer-i Acemî gibi emirler, bu sırada geri dönmenin çok yanlış olacağı hususunda ısrar ettiler (Reşidüddin 1960: 94-95, trc. 2011: 177-178; Ahmed b. Mahmud 1977: II/78; Özgüdenli 2013: 282). Savaştan başka yol kalmadığı anlaşılınca iki taraf 548/1153 yılında Belh'de karşı karşıya geldiler. Neticede yaklaşık 100.000 askerden oluşan Selçuklu ordusu, 548/1153 yılı ilkbaharında 40.000 çadırılık Oğuzlar üzerine taarruza geçti. Oğuzlar, kadın ve çocukları başta olmak üzere varlıklarını koruma adına tüm güçleriyle savaşırken, Sultan'ın askerleri savaş meydanında isteksizlik gösteriyorlardı. Bunda ordunun çoğunun Müeyyed Ay-Aba ile arasının iyi olmaması etkiliydi. Selçukluların ağır kayıplar verdiği savaş, Oğuzların kesin galibiyeti ile neticelendi. Selçuklu askerlerinin büyük çoğunluğu öldürüldü. Birçok emir esir düştü ve savaşa katılmalarının bedelini canlarıyla ödedi. Sultan savaşın ardından önce Belh'e ardından da başkent Merv'e geçtiyse de neticede galip Oğuzlar tarafından tutsak edildi (Hüseynî 1999: 86; Bundârî 1943: 253; Kazvîni 1364hş.: 451; İbnü'l-Esîr 1966: XI/177, trc. 1987: XI/155; Ahmed b. Mahmud 1977: II/79; Köymen 2011: II/413; Piyadeoğlu 2012: 83; Özgüdenli 2013: 282).

15 Reşidüddin'e göre bu sayı 100'dür. Bkz. Reşidüddin, s. 94, trc. 177.

Sultan Sencer'in esareti ve bozulan devlet düzeninin ardından yağma ve talandan beslenen ve fırsat kovalayan isimlere gün doğmuştu. Harizmşah Atsız'ın kardeşi Yınaltekin yaklaşık 6 ay boyunca Belh'i muhasara etmiş ve civarındaki yerleşim birimlerini yağmalamıştı. Girişilen bu hareket şehir üzerinde o kadar büyük etki bıraktı ki, bölgedeki açlık ve sefalet 2 yıl sürmüştür (Piyadeoğlu 2012: 146).

Sultan'ın esareti Oğuzlara istedikleri gibi davranma özgürlüğünü verdi. Önce başkent Merv yağmalandı. Ardından Tus ve Nişabur, Oğuz istilasından payına düşeni aldı. Ardından sıra Belh'e geldi. Sencer döneminde "İslam'ın kubbesi, devlet bayrağının merkezi ve memleketin taht yeri" (Piyadeoğlu 2012: 87) olarak isimlendirilen Belh artık göçebe Oğuzların insafına teslim oldu. Oğuzlar, diğer şehirlerde yaptıkları gibi, Belh'i yağmaladılar. Birçok insanı öldürdüler. İlim adamlarını da öldürüp medrese ve resmi binalara zarar verdiler (İbnü'l-Esîr 1966: XI/176-177, trc. 1987: XI/154; Piyadeoğlu 2012: 87).

Sultan Sencer'in yaklaşık 3 yıl süren esareti Belh'de son buldu. Müeyyed Ay-aba ve bazı emirler Sultan'ı ziyarete geldi. Bununla birlikte Oğuz emirlerinden Korkut ve Tûtî Bey olmaksızın Sultan ile görüşemiyorlardı. Sultan'ı Oğuzlara karşı savaşa zorlayan Müeyyed Ay-aba, Sultan'ın muhafızlarından sorumlu bazı isimleri para karşılığında kendi tarafına çekti. Nöbet sırası bu isimlere geldiğinde Sultan'ı ava çıkarma bahanesiyle esaretten kurtardılar (Ramazan 551 / Ekim-Kasım 1156). Sultan'ın kaçtığını anlayan Oğuz Beyleri onu yakalamak için harekete geçseler de muvaffak olamadılar (Hüseynî 1999: 87; Râvendî 1921: 183, çev. 1999: I/179; Bundârî 1943: 232; İbnü'l-Esîr 1966: XI/210, trc. 1987: XI/179-180; Köymen 2011: II/454 vd.; Piyadeoğlu 2012: 92-93).

Sonuç

Tarih sahnesinin yeniden şekillendiği XI. yüzyıl, güç dengelerinin değişmesiyle birlikte bir taraftan yeni devletlerin güç kazandığı bir dönem olurken, bir taraftan da bazı devletlerin hâkimiyet sahalarını ellerinden kaybetmelerine sahne olmuştur. Değişen dengelerden en çok etkilenenler ise siyasî, iktisadî ve coğrafî öneme sahip şehirlerdir. Hâkimiyet kurmanın hükümdarlıklarına vereceği katkının farkında olan devlet adamları stratejilerini dönemin önemli şehirlerine hâkim olma gayesi üzerinden geliştirmişlerdi. Belh şehri de, Gazneliler ve Karahanlılar için Horasan'ın giriş kapısı, Selçuklular için ise

Horasan'ın müdafaası için kilit bir konumdaydı. Bu durum kuruluş döneminde ilk hâkim olunacak şehirler arasında sayılmasının aslî sebeplerindedir.

Belh'in sahip olduğu coğrafi konum şehre verilen önemin sürekli en üst seviyede tutulmasına sebep olmuştur. Büyük Selçuklular hâkimiyeti altındayken her dönemde hanedan üyesi bir ismin şehirde bulunması da şehre verilen değer en önemli göstergesi niteliğindedir. Hanedan üyesinin varlığı Belh'e refah seviyesinin yükselmesi, imar edilme, her türlü hizmetten en üst seviyede yararlanma imkânı sağlamıştır. Bununla birlikte, devlet düzeninin bozulduğu dönemlerde şehir bir takım istila ve yağma faaliyetleriyle de karşı karşıya kalmıştır. Bir anlamda Belh, Büyük Selçuklu döneminde hem zirveyi hem de dibi görmüştür. Esasen şehirlerin karşı karşıya kaldığı tahribatlar kültür ve medeniyet aktarımının önündeki en önemli engellerden birisidir. Maddî kültürün örnekleri binalar veya yapı unsurları yıkılırken, manevî kültürün unsurları olan örf, adet, gelenek gibi sosyal unsurlarda insanın temel hedefi olan yaşamını sürdürme telaşı içerisinde önemini kaybetmiştir.

Kaynaklar

- Ahmed b. Mahmud (1977). Selçukname I-II. Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Agacanov, S. G. (2006). Selçuklular. Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul: Ötügen.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1326hş.). Tarih-i Beyhakî. Nşr. Saîd Nefîsî, I-III, Tahran.
- Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed (1943). Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi. Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Ebu'l-Ferec, Gregory (1987). Ebu'l-Ferec Tarihi. Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: T.T.K. Basımevi.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed (1286). Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Darü't-Tıbaati'l-Amire.
- Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır (1999). Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye. Çev. Necati Lugal, Ankara: T. T. K. Basımevi.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (1966). el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut. Çev. Abdülkerim Özaydın 1987, İstanbul: Bahar Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000). Harezşahlar Devleti Tarihi, Ankara: T.T.K.

- Kafesoğlu, İbrahim (2014). Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İbrahim (2014). Sultan Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kazvîni, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî (1364hş.). Tarih-i Güzîde. Tahran.
- Köymen, Mehmet Altay (1976). Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köymen, Mehmet Altay (1991). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt V: İkinci İmparatorluk Devri, Ankara: T.T.K.
- Köymen, Mehmet Altay (2011). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri, 4. bsk., Ankara: T.K.K.
- Le Strange, Guy (2015). Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam fetihlerinden Timur Zamanına Kadar, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Merçil, Erdoğan (2011). Selçuklular -Makaleler-, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Nisabûrî, İmam Zahir'ed-Din (1332hş.). Selçuknâme. Haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran.
- Özaydın, Abdülkerim (2001). Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G. (2013). Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Piyadeoğlu, Cihan (2012). Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1921). Rahatu's-Sudûr ve Ayeti's-Surur. Edit. Muhammed İkbâl, Leyden.
- Reşidüddin, Fazlullah (1960), Cami'ut-Tevarih. Yay. Ahmed Ateş, Ankara: T.T.K. Basımevi. Çev. Erkan Göksu vd. (2011). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sanaullah, Mawlawi F. (1938), The Decline of the Saljuqid Empire., Calcuta: University of Calcuta
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (1968), Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan. Yay. Ali Sevim, Ankara: T.T.K. Basımevi., Çev. Ali Sevim (2011), Ankara: T.T.K. Basımevi.